

Un català a la cort d'*Els promesos*

GIOVANNI ALBERTOCCHI

Per al lector italià, Antonio Ferrer, un dels personatges històrics de *I promessi sposi*,¹ està lligat indissolublement a unes frases en castellà («adelante, Pedro, si puedes», «Adelante, presto, con juicio»²) dirigides al cotxer perquè vagi amb complicitat entre la gernació de milanesos que havien sortit al carrer aquell 11 de novembre del 1628. Ens trobem exactament al final del capítol XI. La trama tot just s'ha separat de la protagonista, Lucia Mondella,³ la qual, per fugir de la persecució de Don Rodrigo, que ha impedit el seu matrimoni, s'ha refugiat en un convent de Monza. Ara toca a Renzo Tramaglino, el seu promès, pujar a l'escenari: Manzoni li dedica set capítols plens d'acció en què li'n passaran de tots colors. L'11 de novembre del 1628, el dia de Sant Martí, Renzo, que també s'ha vist obligat a abandonar el seu poble perseguit pels esbirros de Don Rodrigo, arriba a Milà: per signes inequívocs, farina abocada per terra, pa escampat i un anar amunt i avall de gent emblanquinada que tragina sacs de farina, comprèn que «era arrivato in una città sollevata, e che quello era un giorno di conquista, vale a dire che ognuno pigliava, a proporzione della voglia e della forza, dando busse in pagamento».⁴

* Agraïixo la col·laboració de l'amic Nicolò Messina per haver-me assenyalat l'article de Lluís Esteva i Cruañas i haver-me donat així la idea per a aquest estudi.

1. Per a les citacions utilitzem: A. MANZONI, *I promessi sposi*, a cura d'A. Stella i C. Repossi, Torí: Einaudi-Gallimard, 1995. Existeix una versió catalana a cura de M.A. SALVÀ, *Els promesos*, Barcelona: Editorial Catalana, 1923-4, vol. 4. Sobre aquesta traducció es pot consultar: G. ALBERTOCCHI, *La traducció d'«I promessi sposi» a Lectures de Maria Antònia Salvà*, a cura de Lluïsa Julià i Capdevila, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 192-207. La traducció de Salvà ha estat successivament revisada per F. VALLVERDÚ: *Els promesos*, Barcelona: Edicions 62, 1981. En castellà, la versió més recent i acurada és *Los novios*, edició i traducció de M.N. MUÑIZ, Madrid: Cátedra, 1985.

2. Aquesta última frase, «Adelante, Pedro, con juicio», com afirma M^a de las Nieves Muñiz, «ha tenido la suerte de transformarse en expresión proverbial para los italianos» (A. MANZONI, *Los novios*, p. 318).

3. Recordem que la novel·la narra les vicissituds de dos promesos les noces dels quals són obstaculitzades per Don Rodrigo, un aristòcrata que s'encapritxa de Lucia i que farà de tot, sense èxit, per fer-la seva. El fet passa a Llombardia, a la primera meitat del segle XVII, durant l'època de la dominació espanyola.

4. A. MANZONI, *I promessi sposi*, p. 178.

Les revoltes populars: entra en escena Antoni Ferrer

La gent, com afirma un Manzoni més aviat eixut que no mostra gaire simpatia per les revoltes populars, ha sortit al carrer per protestar contra l'apujada del pa. «Era quello [precisa l'escriptor a l'inici del capítol següent] il second'anno di raccolta scarsa»;⁵ el blat escassejava i, a més a més, una part anava destinada al proveïment de les tropes espanyoles hostatjades en el territori.⁶ No s'ha d'oblidar que el Ducat de Milà pertanyia, en aquella època, a la corona espanyola. El preu del pa augmenta i provoca l'inevitable descontentament popular. I és aquí on entra en escena Antonio Ferrer. «Nell'assenza del governatore don Gonzalo Fernández de Córdoba, che comandava l'assedio di Casale del Monferrato, faceva le sue veci in Milano il gran Cancelliere Antonio Ferrer, pure spagnolo».⁷ S'ha de dir que el de gran canceller era el càrrec més important després del de governador. Entre les seves funcions, en primer lloc, figura la gestió de les relacions amb el govern central, després de la «supervigilanza sulla spedizione delle pratiche sia di natura giudiziaria che fiscale, di tramite normale tra il governatore e gli uffici o i privati, e di primario consulente giuridico-politico del governatore stesso».⁸

Tornant al setge de Casale, és un dels innumerables episodis de la guerra dels trenta anys en què van combatre França i Espanya, a la primera meitat del segle XVII, per l'hegemonia a Europa. Ferrer revela aviat la seva vocació demagògica, en fixar un preu polític del pa, molt inferior al real: per ser exactes, precisa Manzoni, valent-se, com veurem més endavant, d'una acurada documentació històrica, «Fissò la meta (così chiamano qui la tariffa in materia di commestibili), fissò la meta del pane al prezzo che sarebbe stato il giusto, se il grano si fosse comunemente venduto trentatre lire il moggio: e si vendeva fino a ottanta. Fece come una donna stata giovine, che pensasse di ringiovinire, alterando la sua fede di battesimo».⁹

Mentre l'escriptor, de formació liberal, condemna el gest ambigu del gran canceller, comparat amb una anciana coqueta que cerca de rejevenir-se falsejant la data de la fe de baptisme, el poble de Milà el proclama el seu benefactor i, aprofitant la rebaixa, es precipita a les fleques per proveir-se de pa a baix preu. Les reserves s'exhaureixen ràpidament i els flequers amenacen a tancar. En aquest punt les autoritats s'alarmen i n'informen al governador, però aquest «ingolfato fin sopra i capelli nelle faccende della guerra, fece ciò che il lettore s'immagina

5. *Ibidem*, p. 180.

6. D. SELLA, *L'economia lombarda durante la dominazione spagnola*, Bolònia: il Mulino, 1982, i del mateix autor: *Lo stato di Milano in età spagnola*, Torí: UTET, 1987.

7. A. MANZONI, *I promessi sposi*, p. 181.

8. DD.AA., *Storia di Milano*, Milà: Fondazione Treccani per la storia di Milano, 1957, X, p. 80.

9. *Ibidem*, p. 182. L'historicista Fausto Nicolini redueix l'abast demagògic de l'operació de Ferrer, en efecte, servint-se de documents inèdits, que li han passat per alt a Manzoni, demostra que el preu rebaixat pel Gran Canciller no era molt diferent del preu real imposat pel mercat.

certament: nominò una junta, alla quale conferí l'autorità di stabilire al pane un prezzo che potesse correre; una cosa da poterci campar tanto una parte che l'altra».¹⁰ El comportament de la junta que ha de legislar permet a Manzoni de dur a terme un irònic entretoc a la mala administració espanyola i la seva ostentosa ineficàcia:

«I deputati si radunarono, o come qui si diceva spagnolescamente nel gergo segretariesco d'allora, si giuntarono; e dopo mille riverenze, complimenti, preamboli, sospiri, suspensioni, proposizioni in aria, tergiversazioni, strascinati tutti verso una deliberazione da una necessità sentita da tutti, sapendo bene che giocavano una gran carta, ma convinti che non c'era da far altro, conclusero di rincarare il pane. I fornai respirano; ma il popolo imbestialí.»¹¹

El descontentament popular, provocat pel nou encariment del pa, es propaga pels carrers de Milà: mitjançant una seriació lexical («crocchi», «masnada», «marmaglia», «turba», «accozzaglia di gente», «ciurma», «corpaccio», etc.), Manzoni representa un nucli humà que va guanyant en dimensió i en virulència, però alhora expressa la seva pròpia intolerància ideològica davant aquell fenomen revolucionari que no compartia¹² tot i considerar que, en el fons, Antonio Ferrer n'era el responsable. Hi ha, també, un *crescendo* de violència: primer sobre uns pobres aprenents que porten el pa als clients, després sobre les fleques que són assaltades i saquejades, fins que, com per una consigna col·lectiva arribada qui sap d'on, la multitud es precipita a casa del Vicari de proveïment, considerat el responsable de l'encariment del pa.

Les fonts de Manzoni

Els documents de l'època, de què se serveix l'escriptor, fidel al seu programa de versemblança,¹³ confirmen la gravetat de la situació. Una carta de la *Consulta del Consiglio d'Italia*, enviada a Madrid per informar al sobirà del que ha passat, certifica que eren prop de «cien mil hombres los que se juntaron saqueando con notable furia algunas casas de panaderos y procurando entrar en la del Vicario de provisión

10. *Ibidem*, p. 183.

11. *Ibidem*.

12. No sabem com hauria reaccionat Alessandro Manzoni si hagués sabut que la seva animadversió per les masses sedicioses la compartiria, cent anys més tard, Rafael Sánchez Mazas, un admirador insospitat. R. Sánchez Mazas va comparar la revolta del dia de sant Martí descrita a la novel·la amb els avalots que van tenir lloc a Itàlia el 1943 després de la caiguda del règim feixista: «Siempre que he leído aquellas páginas inmortales de Alejandro Manzoni sobre la sedición del día de San Martín de 1628 en Milán, me ha parecido hallar en ellas un magistral y precursor estudio sobre la psicología de la plebe italiana y universal en la historia del mundo; tema que se difunde y agudiza por toda la Historia moderna y se hace decisivo en la contemporánea, de la revolución francesa a la rusa, con el nombre de rebelión de las masas. De aquel relato manzoniano he elegido un solo fragmento, que caracteriza la intención del autor, al poner de relieve, sobre todo, la estúpida y cruel veleidad de la muchedumbre sin guía» (Rafael Sánchez Mazas, «A modo de epílogo» a I. HERRAIZ, *Italia fuera de combate*, Madrid: Ediciones Atlas, 1944, p. 325-326). Agraïixo a l'amic i arquitecte Josep R. Reventós que m'hagi assenyalat aquest text.

13. Sobre el tractament manzonianà de la història, vegeu: G. ALBERTOCCHI, *Alessandro Manzoni*, Madrid: Ed. Síntesis, 2003.

y sitiando al Capitán de justicia, que estaba en casa de un panadero, para matarlos».¹⁴ La reacció dels súbdits milanesos, «que han sido siempre tan ajustados y dóciles, y por esto fáciles de gobernar»¹⁵ alarma les autoritats espanyoles fins al punt de témer que «aquel lugar», o sia la ciutat de Milà, estigués «a pique de perderse».¹⁶ Fins i tot Giuseppe Ripamonti, el cronista milanès del segle XVII, del qual Manzoni assumeix el rerefons històric de la novel·la, confirma que Milà era «città rinomata dai tempi più remoti per ossequio ai governanti e per modestia degli abitanti».¹⁷ El fet és, continua Ripamonti, que «Trascorsa in tali fatti la mattina [assalts als forns i rampinyes], la plebe giunse al colmo dell'atrocità, correndo delirante e furibonda per uccidere il vicario di provvisione (magistrato milanese, che viene eletto annualmente, ed è capo del pubblico consiglio, e quasi della città stessa), nobilissimo ed ottimo personaggio, contro il quale esternava un odio accanito. Il suo nome profferito forse da qualcuno a caso, risuonò in un subito in tutta la città».¹⁸

La situació es fa cada vegada més crítica, Ripamonti que va assistir personalment als esdeveniments, individua entre els més turbulents un «vecchio che portava chiodi, un martello ed una corda, e andava dicendo di voler impiccare il vicario alla porta della sua casa, dove sarebbe straziato ed ucciso dal popolo».¹⁹ Un detall reprès diligentment per Manzoni, a través del primer pla d'un diabòlic «vecchio mal vissuto» amb els susdits instruments de martiri.

Mentre la xurma ja ha començat a desmuntar la porta, a dins es pot ben imaginar quin seria l'estat d'ànim del Vicari. Quan, just en aquell moment, sorgint de la tranquil·litzadora litúrgia d'aquell «arriben els nostres», apareix al fons de la plaça la carrossa de Ferrer, que acudeix amb la clara intenció de salvar el vicari. La seva arribada és saludada per la gent de manera diversa: hi ha els qui se n'alegren perquè reconeixen en ell llur benefactor; d'altres se n'alegren menys, perquè temen que vingui a posar pals a les rodes.

Sobre el comportament de Renzo, Manzoni no en té dubtes: «Non fa bisogno di dire che Renzo fu subito per Ferrer».²⁰ Dins d'aquell «corpaccio» en efervescència que era la massa milanesa s'havia format un grup de voluntaris que Manzoni defineix com a «partigiani della pace», els quals, en arribar Ferrer, jugant entre altres coses amb la fama que s'havia fet com aquell «che aveva messo il pane a buon mercato», formen una mena de corredor entre la gent per fer-lo passar. Al crit de «Viva

14. L. FERRARINO, *La guerra e la peste nella Milano dei «Promessi Sposi»*. Documenti inediti tratti dagli archivi spagnoli, Madrid: Istituto Italiano di Cultura, 1975, p. 11.

15. *Ibidem*, p. 13.

16. *Ibidem*.

17. El text de què s'ha servit Manzoni és: G. RIPAMONTI, *De peste*, Milà, 1640. Per a les citacions hem fet servir una traducció italiana de Francesco Cusani: G. RIPAMONTI, *La peste di Milano del 1630*, Milà: Arnaldo Forni Editore, 2003, p. 27.

18. *Ibidem*, p. 30.

19. *Ibidem*, p. 31.

20. A. MANZONI, *I promessi sposi*, p. 198.

Ferrer! Largo a Ferrer!», miren d'obrir-li pas. Manzoni, tot i recolzar la iniciativa humanitària, no comparteix la simpatia popular pel gran conseller: en lloc de reconèixer-ne el coratge, vist que en el fons s'hi estava jugant la vida, insisteix una volta més en la seva duplicitat. Per a l'escriptor, Ferrer és sempre l'ambigu demagog que «Fece come una donna stata giovine, che pensasse di ringiovinire, alterando la sua fede di battesimo», amb l'agreuja, però, que la seva «frivolitat» està posant en perill l'ordre públic. En efecte, el representa en actitud hipòcrita, abocat a la finestreta de la carrossa amb «un viso tutto umile, tutto ridente, tutto amoroso, un viso che aveva tenuto sempre in serbo per quando si trovasse alla presenza di don Filippo IV; ma fu costretto a spenderlo anche in quest'occasione».²¹

Renzo, mentrestant, col·labora amb el servei d'ordre per refrenar la turbamulta, fent ús si cal, com a bon muntanyenc, de males maneres: «con certe sue spinte e gomitate da alpigiano, riuscì a farsi far largo, e a arrivare in prima fila, proprio di fianco alla carrozza».²² On, per una màgia que neix de l'hàbil dosificació manzoniana de veritat històrica i de ficció, rep de Ferrer, que està observant complagut l'acció d'aquells voluntaris, un esplèndid somriure d'agraïment.

En els documents històrics no hi ha rastre, naturalment, ni de somriures intercanviats entre els dos components de la novel·la –l'un, la història; l'altre, la invenció– ni de Renzo Tramaglino, personatge imaginari que Manzoni, tanmateix, configura com un versemblant portaveu de la simpatia popular que s'havia guanyat Ferrer.

Imaginem en aquest punt que assistim també nosaltres a l'escena, mitjançant l'essencial guió que ens ha fet arribar Giuseppe Ripamonti i que Alessandro Manzoni ha desenvolupat narrativament amb gran fidelitat:

«Avanzandosi in carrozza tramezzo la folla [explica Ripamonti], ora chiedeva colla mano silenzio, supplicando che lo ascoltassero, ora coll'alzar delle spalle e col piegar la testa interrogava che cosa volessero. E quando, cessato un momento il fracasso, poteva farsi sentire, egli ponendosi la mano sul petto, imprometteva pane a josa, sedando con la sua dolcezza il tumulto. Ma più gli giovò l'arte, che riuscì sempre anche nelle antiche sedizioni utilissima agli uomini, che il popolo voleva uccidere. Affermava il gran cancelliere ch'egli veniva per condurre il vicario colla sua carrozza in castello, dove, se era colpevole di qualche ingiustizia contro una tanto benemerita popolazione, sarebbe punito giusta gli antichi statuti di Milano. Questa promessa calmò la plebe, ed il vicario, messo in carrozza, sotto finta di condurlo al supplizio, evitò, in quel terribile incontro, la morte.»²³

A la novel·la, Ferrer interpreta la part que li ha assignat Ripamonti i que és, evidentment, la de la Història: mira d'aplacar la fúria popular, amb la promesa de processar el vicari, i a la vegada salvar-lo del linxament. Hi ha, doncs, un fons

21. *Ibidem*, p. 199.

22. *Ibidem*, p. 198-199.

23. G. RIPAMONTI, *La peste...*, p. 31-32.

d'ambivalència («arte», la defineix Ripamonti) en el seu comportament que Manzoni expressa amb gran eficàcia mitjançant l'ús d'un doble registre lingüístic. En italià, la llengua dels revoltats, Ferrer promet d'infligir al Vicari «il giusto gastigo che si merita»; i en espanyol, la seva llengua, atenua els tons demagògics de tot allò que just acaba de dir, precisant per a si mateix «si es culpable». Una mena de doble llenguatge, dirigit a dos destinataris diferents, en què l'italià i l'espanyol expressen respectivament la mentida i la veritat. Manzoni dilata en un cert sentit el suggeriment de Ripamonti, tot incrementant l'ambigüitat que Ferrer s'havia guanyat ja a l'inici del capítol XII emmascarant el preu del pa i comportant-se, en el fons, com una vella que cerca de falsejar la fe de baptisme.

Ferrer vist per la crítica

El crític italià Giovanni Getto redueix l'abast de la duplicitat de Ferrer, apropant-la al valor que li atribuïa Ripamonti, com d'una «arte» política, útil per salvar la vida de qualsevol desgraciat a punt de ser linxat en les revoltes populars. Getto fa, certament, de Ferrer un autèntic heroi de la «dissimulazione onesta», usada a fi de bé. Ferrer és, segons l'estudiós, un gran histrió que s'enfronta al drama barroc de la «riserva mentale»: en italià recita la part de qui fingeix que escolta la gent de la plaça, mentre que en espanyol se'n distancia.²⁴

Des del vessant crític espanyol, recordem dues interpretacions: la benèvola de Luis Leal, segons el qual «el uso de las dos lenguas, español e italiano, presta a la acción cierto humorismo, que nos hace por el momento olvidar lo serio de la situación».²⁵ I l'altra, força més convincent, de M^a de las Nieves Muñiz que individua en l'espanyol usat per Ferrer «la lingua dell'inganno e della doppiezza» que ultra demostrar la «falsità delle [sue] promesse» evidencia la «doppiezza e l'obliquità del prepotere spagnolo» de què Ferrer és el digne representant.²⁶ Al llarg de la novel·la, no es pot dir que Espanya faci una gran figura, tot i que Manzoni es troba ben lluny d'aquelles «fobias antiespañolas» que un zelós i anònim prologuista li atribuïa en una edició de *Los novios* apareguda el 1946.²⁷ Manzoni és simplement crític, com

24. G. GETTO, *Manzoni europeo*, Milà: Mursia, 1971, p. 303.

25. L. LEAL, «La elegancia española de "I Promessi Sposi"», *Italica*, XXXI, 1954, p. 74-82.

26. M.ª N. MUÑIZ, *Manzoni, la Spagna, il Potere, Poetiche della temporalità*, Palerm: Palumbo, 1990, p. 28-30.

27. Es tracta d'una reedició, publicada el 1946 per l'Editorial Apostolado de la prensa, de la traducció realitzada el 1859 per Gabino Tejado y Rodríguez. En una «Advertencia preliminar» es justificava la intervenció de censura sobre la novel·la, sostenint que «Para nosotros, los españoles, tiene otro defecto la fábula de Manzoni. El inspirado cantor de la independencia italiana rezuma por todos sus poros odio a los que él considera tiranos de su patria, y resulta que entre esos tiranos figuramos los españoles, que por aquellas calendas gobernábamos el Milanésado, teatro principal de la novela. Mas como Editorial Apostolado de la prensa no se ha de hacer eco de fobias antiespañolas, hemos revisado escrupulosamente cuanto a este punto se refiere, con lo cual el interesante relato corre más desembarazado de bagaje erudito y de citas históricas, lunares que afeaban la preciosa novela *I Promessi sposi*». Sobre l'argument de les traduccions, vegeu: O. MACRÌ, *Varia fortuna del Manzoni in terre iberiche*, Ravenna: Longo Editore, 1976, i successivament *L'appendice di aggiunte al «Manzoni iberico»* aparegut en el llibre del mateix autor, *Foscolo negli scrittori italiani del Novecento*, Ravenna: Longo Editore, 1980, p. 175-188.

ho seria qualsevol altre, contra un poder estranger que havia oprimint, en el passat, el seu país. Aquesta visió «crítica» de la dominació espanyola ha estat contestada per Fausto Nicolini, que ha dedicat diversos assaigs a la temptativa de desmuntar l'aparat documental de Manzoni, per demostrar-ne el partidisme i el sectarisme. A *Aspetti della vita italo-spagnola nel Cinque e Seicento*, tot i advertir al lector que és ben «lontana da chi scrive l'intenzione grottesca di pronunziare una requisitoria contra l'autore dei *Promessi sposi*»,²⁸ emet contra ell un judici duríssim, acusant-lo d'haver descrit la història amb «l'occhio d'un volteriano passato al [...] giansenismo, [...] con l'occhio, cioè dell'illuminista, dell'ironista, dell'umorista e, peggio, del moralista, del leguleio e del giustiziere stoicamente ingiusto e talora spietato».²⁹ Per a Nicolini, la dominació espanyola ha estat «molto men tirannica di quanto comunemente si creda» i ha tingut el gran mèrit de salvar la península italiana del «incombente pericolo turco», mantenint d'aquesta manera «intatta l'unità religiosa senza la quale sarebbe riuscita molto più difficile, a suo tempo, quella politica».³⁰ Que és la seva manera de reconèixer a Espanya el mèrit d'haver contribuït, amb notable anticipació, a la unificació nacional.

El doble llenguatge de Ferrer

En compondre l'episodi de la revolta popular de Sant Martí, sens dubte Manzoni tenia present un fet de sang que havia passat a Milà el 20 d'abril del 1814, és a dir, l'assassinat perpetrat per la multitud enfurismada en la persona del ministre de Finances del Regne Itàlic, Giuseppe Prina, responsable d'haver augmentat els impostos per fer front al dèficit públic. El llinxament del ministre va tenir lloc a pocs metres de Via del Morone, on residia l'escriptor, per la qual cosa, com va declarar en una carta al seu amic Claude Fauriel,³¹ va poder sentir des de casa els crits sinistres dels assassins. La participació emotiva de Manzoni en la confecció de l'episodi de l'assalt a la casa del Vicari, a risc de tenir la mateixa fi que el ministre del Regne Itàlic, havia de ser intensa, però no suficient per fer augmentar, en la seva «cotització de valors» el prestigi de Ferrer, considerat en part responsable del que havia passat.

La magistral seqüència de l'ambigüitat del gran canceller és construïda mitjançant l'ús de la cursiva que «taca» la pàgina italiana amb les parts en espanyol. Per als lectors catalans i, sobretot, espanyols que llegeixin el text traduït a les llengües respectives, l'efecte d'alternança i de contraposició és atenuat en el primer

L'«antiespanyolisme» de Manzoni també el va subratllar R. Sánchez Mazas, gran admirador, malgrat tot, del novel·lista italià parlant d'«aquella romàntica literatura rencorosa y pueril sobre la dominación española» (R. SÁNCHEZ MAZAS, «A modo de epílogo», p. 330).

28. F. NICOLINI, *Aspetti della vita italo-spagnola nel Cinque e Seicento*, Nàpols: Guida, 1934, p. 183.

29. *Ibidem*, p. 186.

30. *Ibidem*, p. 184.

31. A. MANZONI, *Tutte le lettere*, Milà: Adelphi, 1986, I, p. 142.

cas i completament anul·lat en el segon, en què preval la uniformitat lingüística de l'espanyol.

Reproduïm ara la seqüència original, tal com la va escriure Manzoni, aïllant la «veu» de Ferrer que parla als diversos destinataris: a si mateix, al cotxer Pedro, als revoltats, al Vicari i al final a la milícia espanyola, amb els seus corresponents registres lingüístics.

El «fotograma» inicial és el de la seva arribada a la plaça i del seu legítim estupor davant aquell espectacle, que expressa amb un vibrant «*por mi vida, que de gente!*».³² Tot seguit, reprès de l'ensurt, abocant-se a la finestreta de la carrossa, inicia la seva acció de tranquil·lització: «-Un po' de luogo, -aggiungeva subito: -vengo per condurlo in prigione, per dargli il giusto gastigo che si merita: -e soggiungeva sottovoce: -*si es culpable*»-».³³ Segueixen els advertiments al cotxer («*adelante, Pedro, si puedes*») i més endavant «*Adelante, presto con juicio*»³⁴ que comença a avançar amb cautela entre la gentada, distribuint somriures a totes bandes. Mentrestant, els «partigiani della pace», amb Renzo a primera fila, cerquen d'obrir una passera entre la multitud per fer circular Ferrer, que se n'aprofita per llançar altres frases estratègiques: «-Sí, signori; pane e abbondanza. Lo condurrò io in prigione: sarà gastigato... *si es culpable*».³⁵ Avançant lentament, la carrossa arriba davant la casa del Vicari. Ferrer posa el peu sobre l'estrep i baixa alterós i rutilant com una *star* del teatre barroc davant del públic que l'aclama:

«La folla [escriu Manzoni], da una parte e dall'altra, stava tutta in punta di piedi per vedere: mille visi, mille barbe in aria: la curiosità e l'attenzione generale creò un momento di generale silenzio. Ferrer, fermatosi quel momento sul predellino, diede un'occhiata in giro, salutò con un inchino la moltitudine, come da un pulpito, e messa la mano sinistra sul petto [exactament com a la iconografia que ens ha tramès Ripamonti] gridò: -pane e giustizia-; e franco, diritto, togato, scese in terra, tra l'acclamazioni che andavano alle stelle.»³⁶

Un cop dins la casa, veu el Vicari «che scendeva le scale, mezzo strascicato e mezzo portato da altri suoi servitori, bianco come un panno lavato».³⁷ Ferrer, veient-lo en aquell estat, tracta d'encoratjar-lo: «-*Venga usted con migo*, e si faccia coraggio: qui fuori c'è la mia carrozza; presto, presto-. Lo prese per la mano, e lo condusse verso la porta, facendogli coraggio tuttavia; ma intanto diceva tra sé:

32. A. MANZONI, *I promessi sposi*, p. 199. Reproduïm, a totes les frases espanyoles pronunciades per Ferrer, l'ortografia usada per Manzoni, que, en algun cas, es revela poc correcta. Vegeu, a aquest, propòsit: A. MOREL-FATIO, «L'espagnol de Manzoni», *Bulletin Italien*, I, 1901, 3, p. 206-212.

33. *I promessi sposi*, p. 201.

34. *Ibidem*, p. 200-201.

35. *Ibidem*, p. 201.

36. *Ibidem*, p. 202.

37. *Ibidem*, p. 203. És difícil conciliar aquesta descripció amb la que ens ofereix del Vicari el ja citat Nicolini: «un bel giovane dai lineamenti quanto mai fini e aristocratici» (*Aspetti...*, p. 136).

«*aquí està el busilis; Dios nos valga!*».³⁸ El Vicari s'aferrava a la toga de Ferrer «come un bambino alla sottana della mamma». Ambdós entren a la carrossa que els espera amb en Pedro davant el portal. Ferrer invita el Vicari a arraulir-s'hi en el fons per no fer-se veure des de l'exterior, i reprèn, amb la mateixa mestria d'abans, l'ambivalent diàleg amb la multitud, però, alhora, murmurant paraules de complicitat, de tant en tant, en espanyol, al pobre Vicari que s'està ajupit i tremolant com una fulla:

«Sí, signori; pane e giustizia: in castello, in prigione, sotto la mia guardia. Grazie, grazie, grazie tante. No, no: non iscapperà. *Por ablandarlos*. È troppo giusto; s'esaminerà, si vedrà. Anch'io voglio molto bene a lor signori. Un gastigo severo. *Esto lo digo por su bien*. Una meta giusta, una meta onesta, e gastigo agli affamatori. Si tirin da parte, di grazia, Sí, sí; io sono un galantuomo, amico del popolo, Sarà gastigato; è vero, è un birbante, uno scellerato. *Perdone, usted*. La passerà male, la passerà male... *si es culpable*. Sí, sí, li faremo rigar diritto i fornai. Viva il re, e i buoni milanesi, suoi fedelissimi vassalli! Sta fresco, sta fresco. *Animo; estamos ya quasi fuera*».³⁹

La carrossa avança sense dificultats i aconsegueix arribar a una zona de la plaça on estava esperant-los una patrulla de soldats espanyols que no havien volgut o no havien gosat intervenir. A l'arribada del gran canceller, es quadren i presenten armes. Ferrer respon a la salutació de l'oficial que se li ha apropat, amb un irònic «*-beso a usted las manos*», «parole [precisa Manzoni] che l'ufiziale intese per quel che volevano dir realmente, cioè: m'avete dato un bell'aiuto!».⁴⁰ Un cop sa i estalvi, Ferrer invita el vicari a aixecar-se («*-Levántese, levántese; estamos ya fuera-*») i després finalment desfoga les seves preocupacions: «*-que dirá de esto su excelencia*, che ha già tanto la luna a rovescio, per quel maledetto Casale, che non vuole arrendersi? *Que dirá el conde duque*, que piglia ombra se una foglia fa più rumore del solito? *Que dirá el rey nuestro señor*, che pur qualche cosa bisognerà che venga a risapere d'un fracasso così? *Dios lo sabe*».⁴¹ Aquesta vegada el doble llenguatge no respon a un projecte determinat, però semblaria només el retorn, una mica acalorat, a un registre lingüístic habitual en un espanyol, com Ferrer, que viu des de fa molts anys a Itàlia i que s'ha casat, a més a més, amb una italiana, habituat, doncs, a mesclar, també a casa, les dues llengües.⁴² La mateixa condició emotiva sembla prevaler també en la reacció d'enuig que té quan el Vicari, ara que se sent segur, alça la veu, i diu que no en vol saber res més i amenaça a dimitir. L'espanyol que havia servit feia un moment per equilibrar les amenaces de càstig, assegurant la protecció del

38. *Ibidem*, p. 203.

39. *Ibidem*, p. 204.

40. *Ibidem*.

41. *Ibidem*, p. 205.

42. Segons Fausto Nicolini «l'eloquio di Ferrer era molto più meneghinizzato [això és "Milanesizzato"] che il Manzoni non immaginasse» (*Aspetti...*, p. 140), a causa, justament, del seu llarg sojorn en aquella ciutat i al matrimoni amb una noble milanesa. Nicolini sugereix, a més, la hipòtesi que també en Pedro fos milanès, ja que considera lògic que Ferrer, vivint a Milà des de feia molts anys «si avvalesses d'un cocchiere milanese» (*Ibidem*, p. 234).

Vicari, reprèn ara el vigor enèrgic d'un funcionari indignat amb un inferior: «-Usted farà quello che sarà più conveniente *por el servicio de su magestad*». ⁴³

La realitat històrica

L'arrest del Vicari va ser, naturalment, una representació per salvar-li la vida: pels documents sabem que Lodovico Melzi, aquest era el seu nom, va rebre el títol de comte dos anys després, el 1630, potser com a compensació pel perill que va córrer durant la revolta de Sant Martí. El govern espanyol, en efecte, va exculpar l'autoritat local de qualsevol responsabilitat que va recaure, en canvi, sobre «alcuni malviventi» (entre els quals, desgraciadament, per l'estratègia de la versemblança manzoniana, es troba, també, Renzo Tramaglino), que «di tale pretesto –llegim en un document de l'època– si sono serviti per rubare e saccheggiare, come pur hanno fatto, commovendo a questo fine et incitando la più vile e infima feccia della plebe». ⁴⁴ Quant a Ferrer, el coratge del qual és reconegut oficialment a les actes de la Consulta del Consell d'Itàlia, ⁴⁵ el 1630 és novament nomenat substituït del Governador, amb plens poders, en la tràgica pesta que estava anihilant la població de Milà, ulterior prova de com les autoritats espanyoles recorrien a ell en els moments de greus calamitats. El càrrec de Gran Canceller, que li va ser atorgat el 1619, va ser prorrogat fins a pocs mesos abans de la mort, que li va sobrevenir el 1634, senyal, doncs, d'un servei que repetidament va fruit de l'agraïment de la cort de Madrid. El seu llarg sojorn milanès va comptar també amb un afer sentimental: després d'en- viudar, es va tornar a casar, el 1624, amb una aristòcrata local, Lucia Cusani, vídua del marquès Pompeo Litta: l'enllaç es va perfeccionar amb el successiu matrimoni dels dos fills respectius, Maria Ferrer i Agostino Litta, ambdós nascuts dels seus respectius primers matrimonis. Segons l'historiador Gianvittorio Signorotto «le pagine manzoniane [...] non dicono quanto "lombardo" fosse divenuto il gran cancelliere grazie al matrimonio con Lucia Cusani che lo collegò ad un vincolo di parentela con il futuro presidente del Senato (Luigi Cusani) e l'uomo che avrebbe ottenuto la cattedra arcivescovile di Milano (Alfonso Litta, fratello di Agostino)». ⁴⁶

43. *I promessi sposi*, p. 205.

44. A l'informe que la "Provvisione" va fer al comte de Monterey, president del Consiglio d'Italia, es llegeix que: «[...] di questo tumulto non si può ascrivere la cagione ad alcun mancamento o di pane o di farina, che l'uno e l'altra si sono sempre sin adesso a sufficienza mantenuti; né ad alteratione di prezzo, che in altri tempi si è vista di gran lunga maggiore, ma piuttosto a malvagia e perversa intentione di alcuni malviventi, degni anco per altro di esemplare castigo, che di tal pretesto si sono serviti per rubare e saccheggiare, come pur hanno fatto, commovendo a questo fine et incitando la più vile e infima feccia della plebe. La quale, se pazzamente si è visto rompere il freno della dovuta ubbidienza e rispetto, all'incontro la nobiltà ha fatto più vivamente risplendere la solita fedeltà e divotione verso il Real servizio, mentre per acquetar il tumulto non ha ella dubitato di esporre a manifesto pericolo la propria vita». (R. CANOSA, *Milano nel Seicento. Grandezza e miseria nell'Italia spagnola*, Milà: Arnoldo Mondadori Editore, 1993, p. 128).

45. Es demana al sobirà que a Ferrer «se le dé las gracias de su celo y cuidado» (L. FERRARINO, p. 14).

46. G. SIGNOROTTO, *Milano spagnola*, Milà: Sansoni Editore, 1996, p. 167. El matrimoni va ser, pel que se'n sap, feliç, fins al punt que Lucia «lasciò un testamento più favorevole al marito che ai figli» (*Ibidem*, p. 167).

A la documentació consultada per Luigi Ferrarino a l'arxiu de Simancas, figura una lletra del Duque de Feria, amic i protector de Ferrer, al Conde Duque de Olivares, on es recomana Agustín Lita per al lloc de comandant d'un esquadro de cavalleria pel coratge demostrat en el setge de Casale, però també «por los servicios del Gran Canciller, que son tantos y de la consideración que V.E. sabe; y reduciéndose todas sus pretenciones a ver acomodado su yerno con esta compañía».⁴⁷ Ferrer estava en aquell moment greument malalt, per la qual cosa, conclou el Duque de Feria, «Yo espero que V.E. le consolará haciéndole esta merced, porque los pocos días que le quedan de vida los pase con el gusto que sin duda tendrá viendo acomodados a sus hijos de la mano de V.E.». Dos anys abans de la seva mort, el març del 1634, li van concedir la ciutadania milanesa.

El grau d'hispanitat d'aquest diligent i hàbil funcionari de Felip IV no ha de fer passar per alt un detall que probablement Manzoni no coneixia i que hauria pogut tenir alguna repercussió en la novel·la. A l'inici del capítol XII d'*I promessi sposi*, llegim que «Nell'assenza del governatore don Gonzalo Fernandez de Cordova [...] faceva le sue veci in Milano il gran cancelliere Antonio Ferrer, pure spagnolo». A la revisió que Francesc Vallverdú va fer, el 1981, de la traducció de Maria Antònia Salvà, al costat del nom de Ferrer apareix un asterisc que ens guia a una nota a peu de pàgina, en què es precisa que es tracta del «Gran Conseller de l'Estat de Milà del 1614 al 1634, de nació catalana».⁴⁸ Els orígens d'un personatge que ha entrat no solament en la Història sinó també en la literatura mitjançant les paraules pronunciades al seu cotxe i, sobretot, la intervenció en la revolta de Sant Martí, ens remeten a un context geogràfic molt proper: Sant Feliu de Guíxols,⁴⁹ on va néixer al començament del març del 1564. El primer a certificar aquesta dada és probablement Salvador Ribes, el 1674, que cita Ferrer entre els ciutadans benemèrits de la ciutat: «[...] y no menos en las seculares Dignidades han merecido poder dar acciones heroycas como lo atestiguan Don Antonio de Ferrer, hijo de la antigua casa de Ferrer desta villa de Guixoles, que por sus méritos, prendas y letras, fue Gran Canciller de Milán».⁵⁰

Dos estudis sobre Ferrer

El 1973, un article de Lluís Esteva i Cruaños titolat «Un guixolenc il·lustre: Antoni Ferrer: gran canceller de Milà de 1619 a 1634»,⁵¹ a més de confirmar el naixement

47. *Ibidem*, p. 118.

48. A. MANZONI, *Els promesos*, Traducció de Maria Antònia Salvà revisada per Francesc Vallverdú, Barcelona: Edicions 62, 1981, p. 173.

49. L'Ajuntament de Sant Feliu li ha dedicat un carrer que, com afirma Lluís Palahi «se inicia en el paraje donde deberá asentarse la de Garceni, cruza la Herman Cortés, la carretera de Girona, la calle de Huguet y finaliza en la de andén» (L. PALAHI, «Sant Feliu de Guíxols y sus calles», *Ancora*, 12-4-1962).

50. S. RIBES, *Manifiesto de la Verdad y vivo dibujo de la antigua y real villa de San Felio de Guixoles*, Barcelona, 1674, p. 46.

51. *Revista de Girona*, núm. 63, 1973, p. 3-15.

del nostre personatge, en revela també dades biogràfiques desconegudes, gràcies a la descoberta, en els arxius parroquials de la ciutat i en els arxius notariais de la Casa de la cultura de Girona, de diversos documents inèdits, entre els quals hi ha el certificat de bateig i dues redaccions diverses, una en català⁵² i una altra en castellà,⁵³ de la «partida de cos present»,⁵⁴ celebrada a Sant Feliu el 27 d'abril del 1634, poques setmanes després de la seva mort, esdevinguda a Milà. La imatge d'Antonio Ferrer s'enriqueix així amb aquestes dades retroactives que ni Ripamonti ni, evidentment, Manzoni, tan atent en les seves recerques, no devien conèixer.

Antonio Ferrer provenia d'una família de mercaders: el seu nom figura entre els executors testamentaris nomenats en les últimes voluntats del pare Narcís Ferrer que el 6 d'abril del 1593 estableix: «[...] perquè jo, Narcís Ferrer, mercader de la vila de Sanct Feliu de Guixols... alegesch per y en marmessors y de aquest mon derrer testament executors: micer Antoni Ferrer, en quiscun dret doctor, en la ciutat de Barcelona populat, fill meu[...]».⁵⁵ Per la fitxa biogràfica, tot i que plena d'inevitables llacunes, que Lluís Esteva i Cruaños va confegir, sabem que després d'haver passat l'adolescència a Sant Feliu es va traslladar probablement a Barcelona per seguir els estudis de dret, que completa abans del 1593, any en què, com s'acaba de veure, ve indicat pel seu pare com a «doctor» en «quiscun dret», és a dir, en dret civil i eclesiàstic. A partir d'aquest moment se'n perd el rastre, tot i que sabem que en aquests anys es va casar i va tenir la seva filla Maria, fins al 1619, quan, a 55 anys, va ser nomenat Gran Canceller de Milà. La invitació, expressada en el seu article per part de l'estudiós de Sant Feliu, per tal que algú completés la biografia de Ferrer, ha estat recollida el 1998 per Pere Molas Ribalta, amb una actualització molt documentada de «Noves notícies sobre Antoni Ferrer, gran canceller de Milà».⁵⁶ Les «notícies» provenen de l'Arxiu General de Simancas i dels arxius de la Generalitat de Catalunya, i confirmen que la clau, d'altra banda ja trobada per l'estudiós italià Luigi Ferrarino, de la llarga carrera de Ferrer, va ser el vincle amb la poderosa família extremenya dels Ducs de Feria.

El primer encàrrec oficial de Ferrer va ser el d'assessor del tribunal militar de la Capitania General de Catalunya, exactament entre els anys (1596-1602) en què era Virei el segon Duc de Feria, Lorenzo Suárez de Figueroa. Va ser justament en aquest

52. «27-4-1634. A 27 de dit se féu lo cos pnt. De don Antoni Farrer / gran Canciller de Milà, natural de la pnt. Vila. Mori en / Milà y m.º Rafel Farrer, prevere, son germà, se honrrà en ferli / un offici solemne amb cant de orga. En sa vida privà molt per / ses gran parts y estimat entre prínceps, molt caritatiu y gran / servo de Dios cuya ánima requiscat in pace. Amen» (*Ibidem*, p. 15).

53. «27-4-1634. A 27 de abril se ha hecho con toda solemnidad / el cos pnt. Un dia tantum del Sr. Don Antonio / Ferrer gran Canciller de Milán, natural desta / villa de St. Feliu a quien reconoce esta iglesia / de St. Feliu por Bienhechor. Ofreció a Nra. Sa. Del / Altar mayor el mejor manto que tiene oy en dia de / tela de plata con su adevantal; también tenemos / suyo la custodia de cristal tan rica pieça de / valor y estima. In pace requiescat. Amen.» (*Ibidem*).

54. Lluís Esteva i Cruaños precisa que «quan un guixolenc moria fora de sant Feliu [...] en lloc de l'enterrament feien l'ofici "del cos present"» (*Ibidem*, p. 10).

55. *Ibidem*, p. 10.

56. P. MOLAS RIBALTA, «Noves notícies sobre Antoni Ferrer, Gran Canciller de Milà», a *Institut d'Estudis del Baix Empordà*, 1998, vol. 17, p. 107-114. L'article m'ha estat senyalat i gentilment ofert per l'amic i col·lega Xavier Torres Sans de la UdG, que també m'ha donat importants indicacions bibliogràfiques.

període, gràcies a la seva notable capacitat, que el funcionari guixolenc va caure en gràcia al Duc. Quan aquest va ser nomenat Virei de Sicília, es va emportar el seu home de confiança, que esdevé “consultor”, o sigui una mena d’assessor particular.

El 1603, gràcies als excel·lents serveis prestats a Sicília, Ferrer entra a formar part, «primer i únic català –precisa amb orgull Pere Molas Ribalta– d’un total de 49 espanyols que exerciren el càrrec»⁵⁷, del Senat de Milà. Ferrer exerceix aquestes funcions sense deixar ni Sicília ni el seu protector. Quan, el 1606, el Duc és nomenat ambaixador prop dels Prínceps Electors de l’Imperi Germànic, és Ferrer qui va en missió a la cort que en aquella època s’havia transferit a Valladolid, per tractar les condicions del trasllat. A la mort del Duc, sobrevinguda l’any següent, Ferrer resta a Sicília amb el càrrec prou important de “Mestre Racional Lletat del Tribunal del Reial Patrimoni a l’illa, una institució amb competència en matèria econòmica”.⁵⁸

Arribem finalment al 1619, any en què és nomenat, com ja hem vist, gran canceller de Milà, «primer català, bé que no únic –precisa encara Molas– que va ocupar tan alta distinció».⁵⁹ Els poderosos Ducs de Feria sembla que un altre cop estiguin al darrere del seu nomenament: en efecte, és un d’ells, Gómez Suárez de Figueroa qui ocupa durant aquells anys, exactament del 1618 al 1625, el lloc de governador de Milà.

Com a home de confiança, Ferrer és enviat a d’altres estats italians en delicades missions diplomàtiques: el 1620 a Màntua i el 1622 a Gènova, «per tractar dels complicats problemes de l’ajuda financera que aquella república feia als reis d’Espanya».⁶⁰ A aquest període es remunten també els viatges, sempre com a emissari del Governador de Milà, a la Cort, per posar al dia el sobirà sobre la situació del Milanèsat. Entre les credencials amb què viatjava Ferrer durant l’estiu de 1623, Pere Molas ha trobat una lletra del Duc de Feria dirigida al rei amb la recomanació, en el moment de rebre el seu home de confiança, que «se sirva oírle y darle entero crédito en lo que dixere».⁶¹

El 1625, per tal d’assumir el càrrec de Virrei de Catalunya, com ja ho havia estat el seu pare, el Duc de Feria cedeix, momentàniament, el lloc de Governador de Milà al ja esmentat Gonzalo Fernández de Córdoba. El 1631 retorna a Milà, per recuperar el càrrec i concloure la seva carrera com a Governador d’aquella ciutat. Ferrer i el seu noble protector moriran el 1634, a pocs mesos de distància l’un de l’altre.

La veu de Ferrer

Però tornem a l’assaig d’Esteva i Cruañas. El seu orgull per haver descobert un «guixolenc il·lustre» fins i tot entre els personatges d’una obra mestra de la literatura

57. *Ibidem*, p. 7.

58. *Ibidem*, p. 109.

59. *Ibidem*, p. 110.

60. *Ibidem*, p. 111.

61. *Ibidem*.

italiana, no es limita a la certificació i l'exhibició dels documents recuperats. Si Antoni Ferrer era català, hi ha alguna cosa que no quadra –devia haver pensat l'estudiós– a la famosa escena del salvament del vicari. En efecte, «Si bé la correspondència oficial devia fer-la en castellà, la majoria dels documents del Principat eren en català. Ferrer, guixolenc de naixement, que residí força anys a Sant Feliu i després a Barcelona fins a una edat que avui ignorem, devia pensar en català, detall que segurament Manzoni desconeixia».⁶²

La reflexió lingüística de Lluís Cruaños s'interromp humilment en aquesta nota a peu de pàgina, després d'haver suggerit que el gran canceller Antoni Ferrer pensava en català i que per tant l'episodi de què és protagonista podia tenir components inèdits que «segurament Manzoni desconeixia».

Tornem encara una volta a aquella plaça de Milà i apropem-nos, amb les orelles ben obertes, a la carrossa a la finestra de la qual s'aboca Ferrer. Percebem, amb penes i treballs, la veu del gran Cancellier que tracta de fer-se sentir entre la cridòria dels revoltats, i després, a poc a poc, distingim cada vegada més nítides les paraules que dirigeix a Pedro perquè vagi amb compte de no atropellar ningú: «*–adelante, Pedro, si puedes*». Però hi ha també pensaments i paraules a penes murmurades que defugirien la nostra oïda si Manzoni no les transcrivís fidelment. Per exemple, quan arriba a la plaça i mira, aterrit, la massa que mugeix com una manada enfurida: el veiem atònit davant tots aquells «occhi addosso a lui», sussurrare «tra sé: “*por mi vida, que de gente!*”». Aquell «tra sé», confirmat successivament per altres fórmules anàlogues («*soggiungeva sottovoce*», «*diceva intanto tra sé*», etc.) delimita l'espai íntim dels seus pensaments on estava a l'aguait, sense que Manzoni ho sabés, aquella altra llengua apresada tants anys abans en aquella vil·la del Baix Empordà i que mai més no oblidarà.

La seqüència que l'escriptor ha construït sobre la base de les dues llengües, italiana i espanyol, s'enriquiria així amb una tercera, el català, que vindria a completar les diverses competències comunicatives que cadascuna posseeix dins de l'episodi, és a dir, la demagògica (l'italiana) per tranquil·litzar la multitud dels revoltats, i l'altra, més personal (l'espanyol) per donar a Pedro les ordres i per comunicar al Vicari les seves veritables intencions, i finalment la més íntima i, advertim-ho, conjectural (el català) per pensar i per expressar les seves emocions. El català que aflora de la consciència de Ferrer i que seria, per tant, automàticament «doblat» per Manzoni, que no n'està assabentat, a la llengua oficial en què es considerava que parlava un funcionari del règim espanyol.

(traducció de Rosa M. Delor)

62. *Ibidem*, p. 112.